

Endowments in the Pahlavi period

Jaleh Bahmani¹ , Nazli Eskandari nezhad^{2*} , Mahdi Aghapour³ , Ahad Ebadi⁴

1. Department of History, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran. Email: 1382712715@iau.ir

2. Department of History, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran. (Corresponding Author), Email: nazlieskandarinezhad@iau.ac.ir

3. Department of Islamic Studies, Payam Noor, Payam Noor University, Tabriz, Iran. Email: dr.m.aghapour@pnu.ac.ir

4. Department of Islamic Studies, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran. Email: 1372850643@iau.ir

Article Info**Abstract**

Article type:
Research Article

Articl history:

Received:

2025-10-12

Accepted:

2025-12-23

Published online:

2026-02-25

Keywords:
endowment,
Pahlavi period,
endowment
organization,
education,
endowment law

The first Pahlavi government, with the aim of creating political centralization and limiting the power of the clergy in Iran, sought to provide the financial resources needed to form its desired institutions, including an efficient bureaucratic system. This program was directly dependent on the development of the country's educational system, and to achieve it, providing financial resources for the education and training of bureaucratic personnel seemed essential. In line with these goals, the Pahlavi government was trying to organize the country's endowment system and use it as a source of finance for its various projects. The method of this research is descriptive-analytical, which has been carried out with a library method and the use of sources and references. The results and findings of this research show that in January 1934, the Endowment Law and its amendment in May 1935 were approved, and the necessary financial resources were provided to achieve the political and economic goals of the government. After the approval of this law and its amendment, the use of endowments in various educational, construction, and cultural fields intensified in a targeted and organized manner. This process included the use of endowment revenues in building schools, establishing libraries, publishing books, and other educational purposes.

Cite this article: Bahmani, Jaleh; Eskandari nezhad, Nazli; Aghapour, Mahdi; Ebadi, Ahad (2026). Endowments in the Pahlavi period. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 2(4), 79-97.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction and methodology

During the Pahlavi era, especially with the establishment of the Endowment Organization and the passage of the Endowment Laws in 1934 and 1935, the government tried to use the income from endowments to finance the country's development costs, especially in the areas of education, health, urban development, and even the economy. This led to a change in the function of endowments, and while in the past they were mainly spent on religious and cultural affairs, in this period they were allocated to the establishment of schools, hospitals, the restoration of historical buildings, and the implementation of development programs. However, the government's actions in the field of state-owned endowments and their supervision, especially in the context of land reforms, caused some endowments to be taken out of the hands of the clergy and the people, which reduced public trust in the endowment institution. Nevertheless, people continued to endow their properties, and in some cases, new endowments were even allocated to newly established institutions such as hospitals and schools. During this period, the endowment, as a cultural and social institution, continued to function in order to meet the needs of the people in various fields. While the government and some of its policies tried to limit religious activities, the people, while maintaining their religious beliefs, used the endowment institution as a tool to help the needy and improve the quality of their social and cultural life. Despite anti-religious policies and government interventions, the tradition of endowment remained strong in society and was able to play important economic, social, and cultural functions in addition to religious functions. This development played an important role in the continuation of the people's social and cultural activities and had positive effects in the form of establishing schools, health centers, and promoting charitable activities. Endowment as an important social and economic tradition and a charitable act has its roots in many human societies, including ancient Iran. With the advent of Islam and the extensive emphasis of this religion on issues such as endowment, charity, and charity, the scope and diversity of endowments and their functions increased significantly. In the history of Iran after Islam, the endowment process continued, but under the influence of various political, economic, social, and cultural factors, it underwent numerous changes and ups and downs until it reached the Pahlavi era. The endowment tradition in Iran has long been carried out voluntarily and without any compulsion, based on Islamic teachings, to serve the people and seek the pleasure of God. With the spread of Islamic culture and the emphasis of religious leaders on the importance of endowment, this culture became widespread in Iranian society and attracted the attention of various people, including the wealthy, courtiers, royal families, and other classes of society. This pious tradition spread not only in Tabriz, but also in other cities, so that today many schools, mosques, caravanserais, Qaisariyehs, aqueducts, etc. remain, which indicates the importance of this culture. During the Pahlavi regime, which lasted for half a century in Iran, many efforts were made to confront religion and weaken religious institutions, including the Waqf institution. In this regard, measures such as the establishment of the Waqf Organization, the sale of waqf lands, and the implementation of land reforms were taken. These measures led to fundamental changes in the amount and function of endowments and the way they were used in different regions of the country, including the city of Tabriz. These developments caused the endowment resources to be significantly removed from the scope of religious and social uses and directed more towards government projects and modernization.

Sources

Abrahamian Iran (2005): Iran between two revolutions, translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran, Nay Publishing House,
Haddadi Manesh, Majid; Hosseini, Seyed Ali, (2017): Laws and regulations of endowments, Tehran, Publications of the Endowment and Charity Affairs Organization,

- Hikmat, Ali Asghar (2016): Thirty memories of the prosperous era of Pahlavi, Bija, Pars Printing Company
- Public relations of the Endowment and Charity Affairs Organization, Introduction to the organization, duties and performance, 2003
- Safaei, Ebrahim (1977): Historical documents, Tehran
- Farokh, Seyed Mehdi (Bi-Ta): Political memoirs of Farrokh, with the efforts of Parvir Loshani, Tehran, Amir Kabir.
- Kasakovsky, V.A. (1965): Memoirs, translated by Abbas Gholi Joli, Tehran, Simorgh,
- Kasai, Noorollah, (1978): Proceedings of the Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Publications of the Faculty of Theology and Islamic Studies,
- Articles and References
- Sajjadi, Seyyed Ahmad (1964): Social Effects of Islamic Endowment in Iran Endowment of the Eternal Legacy. Year 22. No. 85,
- Nouri, Mohammad (2009) Historical Developments and the Efficiency of Endowments in Iran (1979) to (1981) Quarterly Endowment of the Eternal Legacy No. 70
- Takhshid, Mohammad Reza (2008): Reforms and Modernization Policies of Reza Shah and Its Impact on the Power and Influence of the Clergy in Iran, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Summer, No. 40.
- Ministry of Culture, 1981-1982 and 1982-1983 and 1983-1984, 67
- Documents of the Ministry of Education, Endowments and Specialized Industries, (1983):
- National Documents Organization, Document No. 3591/250
- National Documents Organization, Document No. 3717/250:
- National Documents Organization, Document No. 3717/250, 10
- Etlaat Newspaper, Seventh Year, No. 1863, Monday, 14th of Farvardin (1983):
- Etlaat Newspaper, Third Year, No. 557, Saturday, 27th of Mordad (1307):
- Etlaat Newspaper, Year 9, No. 2488, Monday, May 29, 1314:
- Etlaat Newspaper, Year 7, No. 1902, Saturday, October 1, 1312:
- Etlaat Newspaper, Year 12, No. 3385, Wednesday, January 29, 1316:
- Memorandum of the Majlis, Ninth Session, Sessions 31 and 32

اوقاف در دوران پهلوی

ژاله بهمنی^۱ , نازلی اسکندری نژاد^۲ , مهدی آقابور^۳ , احد عبادی^۴

۱. گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. پست الکترونیک: 1382712715@iau.ir

۲. گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: nazlieskandarinezhad@iau.ac.ir

۳. گروه معارف اسلامی، پیام نور، دانشگاه پیام نور، تبریز، ایران. پست الکترونیک: dr.m.aghapour@pnu.ac.ir

۴. گروه معارف اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. پست الکترونیک: 1372850643@iau.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵ کلید واژه‌ها: وقف، دوره پهلوی، سازمان اوقاف، تعلیم و تربیت، قانون وقف	حکومت پهلوی اول با هدف ایجاد تمرکز سیاسی و محدود کردن قدرت روحانیت در ایران، درصدد تأمین منابع مالی موردنیاز برای شکل‌دهی نهادهای مورد نظر خود، از جمله نظام دیوان‌سالاری کارآمد، برآمد. این برنامه به‌طور مستقیم به توسعه نظام آموزشی کشور وابسته بود و برای تحقق آن، تأمین منابع مالی برای آموزش و تربیت نیروی دیوان‌سالار ضروری به نظر می‌رسید. در راستای همین اهداف، حکومت پهلوی در تلاش بود تا نظام اوقاف کشور را سازماندهی کرده و از آن به‌عنوان منبع مالی برای پروژه‌های مختلف خود بهره‌برداری کند. روش این تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی است که با روش کتابخانه‌ای و بهره‌مندی از منابع انجام گرفته است. نتایج و یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد در دی ۱۳۱۳ قانون اوقاف و متمم آن در اردیبهشت ۱۳۱۴ تصویب و منابع مالی لازم برای تحقق اهداف سیاسی و اقتصادی حکومت تأمین گردید. پس از تصویب این قانون و متمم آن، استفاده از اوقاف در زمینه‌های مختلف آموزشی، ساختمانی و فرهنگی به‌طور هدفمند و سازمان‌یافته شدت گرفت. این روند شامل به‌کارگیری درآمدهای اوقاف در ساخت مدارس، تأسیس کتابخانه‌ها، انتشار کتاب‌ها و سایر مصارف آموزشی بود.

استناد: بهمنی، ژاله؛ اسکندری نژاد، نازلی؛ آقابور، مهدی؛ عبادی، احد (۱۴۰۴). اوقاف در دوران پهلوی. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۲(۴)، ۷۹-۹۷.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

در دوره پهلوی، به‌ویژه با تأسیس سازمان اوقاف و تصویب قوانین اوقافی در سال‌های ۱۳۱۳ و ۱۳۲۰، دولت سعی داشت که درآمدهای موقوفات را در جهت تأمین هزینه‌های توسعه کشور به‌ویژه در حوزه‌های آموزشی، بهداشتی، شهری و حتی اقتصادی به کار گیرد. این امر منجر به تغییر کارکرد موقوفات شد و در حالی که در گذشته عمدتاً برای امور مذهبی و فرهنگی هزینه می‌شد، در این دوره به تأسیس مدارس، بیمارستان‌ها، بازسازی ابنیه تاریخی و اجرای برنامه‌های توسعه‌ای اختصاص یافت. با این حال، اقدامات دولت در زمینه دولتی کردن موقوفات و نظارت بر آن‌ها، به‌ویژه در چارچوب اصلاحات ارضی، باعث شد که برخی از موقوفات از دست روحانیان و مردم خارج شوند و این امر اعتماد عمومی به نهاد وقف را کاهش دهد. با این وجود، مردم همچنان به وقف اموال خود ادامه دادند و در مواردی حتی موقوفات جدیدی به نهادهای تازه تأسیس نظیر بیمارستان‌ها و مدارس اختصاص یافت. در این دوره، وقف به‌عنوان یک نهاد فرهنگی و اجتماعی، همچنان در جهت رفع نیازهای مردم در زمینه‌های مختلف عمل می‌کرد. در حالی که دولت و برخی از سیاست‌های آن سعی در محدود کردن فعالیت‌های مذهبی داشتند، مردم با حفظ اعتقادات مذهبی خود، نهاد وقف را به‌عنوان ابزاری برای کمک به نیازمندان و ارتقای کیفیت زندگی اجتماعی و فرهنگی خود مورد استفاده قرار می‌دادند. برخلاف سیاست‌های ضد دینی و مداخلات دولت، سنت وقف همچنان با قوت در جامعه باقی ماند و توانست در کنار کارکردهای مذهبی، کارکردهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مهمی نیز ایفا کند. این تحول نقش مهمی در استمرار فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی مردم داشت و تأثیرات مثبت آن در قالب تأسیس مدارس، مراکز بهداشتی و ترویج فعالیت‌های خیریه داشت.

پایگاه اجتماعی واقفان

واقفان محدود به طبقات خاصی از جامعه نبوده‌اند. علی‌رغم چالش‌هایی که در این دوره در زمینه وقف وجود داشته، این حرکت متوقف نشد و با اهداف گوناگون ادامه یافت. این سنت دیرینه همچنان در میان مردم حفظ شد و نشان داد که مردم به اعتقادات مذهبی خود پایبندند و در شرایط مختلف به آن عمل می‌کنند. پایگاه اجتماعی واقفان در طول تاریخ متغیر بوده و می‌توان گفت که وقف از طبقات مختلف جامعه، از روستائیان و کشاورزان گرفته تا کسبه، تجار و مالکان بزرگ، مورد توجه و انجام قرار گرفته است. حتی افراد غیرمسلمان مانند ارامنه و بهائیان نیز در این امر مشارکت داشته‌اند، که نشان‌دهنده گسترده‌گی و فراگیری این سنت در میان اقشار مختلف جامعه است. هنگامی که حکومت پهلوی قدرت را به دست گرفت، سنت وقف همچنان ادامه یافت و موقوفات جدیدی به وجود آمد. پس از جنگ جهانی اول و نبردهای داخلی، زمانی که حاکمان دولتی توانستند ثباتی در جامعه ایجاد کنند و امنیت و آرامش برقرار شد، وضعیت اقتصادی بازرگانان رو به بهبود گذاشت و در نتیجه، وقف نیز مورد توجه قرار گرفت. با بهبود وضع اقتصادی و به‌ویژه قانونمند شدن وقف این سنت رونق خاصی پیدا کرد و گسترش یافت. این روند مشابه با شرایط قبل از مشروطه بود که وقف به همین شیوه ادامه می‌یافت.

اوقاف در دوره پهلوی

موقوفات از حوزه علما خارج شد و این مسئله چالش‌هایی را ایجاد کرد، چرا که وقف ریشه در اعتقادات مردم ایران داشت و این تغییرات تأثیرات اقتصادی و اجتماعی زیادی بر مصارف وقف در این دوره داشت. مخالفت پهلوی اول با روحانیت و تلاش برای محدود کردن قدرت این قشر در جامعه ایران باعث شد تا اموال و قدرت اقتصادی آن‌ها از دست برود، زیرا تا آن زمان فقها متولیان وقف بودند و این تغییر برای کاهش قدرت سیاسی و اقتصادی آن‌ها ضروری به نظر می‌رسید. در زمان پهلوی دوم نیز، همزمان با اجرای طرح اصلاحات ارضی، املاک وقفی در انحصار افراد درآمد. در دوره پهلوی اول، در سال ۱۳۱۳ هـ.ش قانون اوقاف مشتمل بر ۱۰ ماده تصویب شد و در سال ۱۳۲۰ هـ.ش نیز قانون فروش املاک موقوفه تصویب و سپس لغو شد. از آن زمان تغییرات عمده‌ای در امور مربوط به اوقاف صورت نگرفت، به جز اینکه در سال ۱۳۲۸ در شهرستان‌ها نیز امور مربوط به وقف از مسؤول فرهنگ جدا شد. در جریان اصلاحات ارضی، زمین‌های زراعی وقف‌شده مورد توجه قرار گرفتند و اوقاف عامه نیز تحت قانون قرار گرفتند.

در دوران رضا شاه، برای متمرکز ساختن نهادهای اجتماعی تحت کنترل دولت و محدود کردن قدرت روحانیون در جامعه ایران، در امور اوقاف دخالت شد. حکومت رضا شاه برای محروم کردن علما از استقلال مالی و قطع منبع اصلی درآمد آن‌ها، لوایح و قوانینی را ارائه کرد تا دخالت و کنترل حکومت در فرآیند اداری وقف بیشتر شود. وی در اولین اقدام خود در سفر به خراسان در سال ۱۳۰۵ دستور داد تا آیین‌نامه‌ای برای اداره موقوفات آستان قدس رضوی تنظیم شود (صفایی، ۱۳۵۶: ۲۸۶).

قوانین وقف در دوره پهلوی

اولین قوانین مدنی در اردیبهشت ۱۳۰۷ تصویب شد که شامل قوانین وقف نیز بود. به دلیل کثرت اوقاف در ایران، ضرورت دستگاهی برای رسیدگی به امور وقفی بیش از پیش آشکار شد. این اداره تحت وزارت فرهنگ قرار داشت. قانون اوقاف در ۳ دی ۱۳۱۳ به تصویب مجلس شورای ملی رسید و شامل ده ماده بود. نظارت دولت بر اوقاف باعث شد که حوزه‌های دینی از نظر اقتصادی با مشکلات جدی مواجه شوند، به طوری که تأمین بودجه حوزه‌ها صرفاً از طریق خمس انجام می‌شد (روابط عمومی سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۸۲).

حکومت پهلوی در نیم قرن حیات خود قوانینی وضع کرد و اقداماتی انجام داد که تأثیر مستقیمی بر کارکرد نهاد وقف گذاشت. دانستن میزان استقبال مردم از انجام وقف، عکس‌العمل واقفان نسبت به سیاست‌های دولت، میزان موقوفات انجام‌شده و سرنوشت موقوفات در این دوره حائز اهمیت است. دیگر مسأله‌ای که باید بررسی شود، موضوعات و محورهای وقف در این دوره است، به ویژه با توجه به سیاست‌های دولت‌های وقت مبنی بر مبارزه با شعائر دینی و اسلامی.

در ۱۵ آذرماه ۱۳۴۳ هـ.ش با تصویب قانون تفکیک اوقاف از وزارت فرهنگ، اداره کل اوقاف به سازمان اوقاف تبدیل شد و این سازمان از وزارت فرهنگ منفک و به نخست‌وزیری ملحق گردید. سرپرستی آن به یکی از معاونین نخست‌وزیر سپرده شد. در همین قانون، شورای عالی اوقاف نیز پیش‌بینی شد که در سال ۱۳۴۵ هـ.ش آیین‌نامه آن تصویب شد. در جریان اصلاحات اراضی و با تصویب قوانین ناصواب درخصوص وقف، موقوفات کشور دچار آسیب‌های فراوانی شد.

در دوران محمدرضا شاه پهلوی، بنیاد پهلوی به منظور اداره موقوفات در ایران تأسیس شد و وقف‌نامه‌ای برای موقوفات عظیم این بنیاد تنظیم گردید. این وقف‌نامه شامل ده ماده، دو تبصره، یک مقدمه و پنج فصل بود. شش ماده و دو تبصره مربوط به مقدمه وقف‌نامه می‌شود که در آن علت وقف، متولیان بعدی، نظار و نحوه انتخاب آن‌ها، مبلغ حق‌الت ولیّه، حق‌النظاره و معارف وقف تعیین شده است. ماده شش این وقف‌نامه به مصارف وقف پرداخته است و درآمد آن باید به پنج مورد تخصیص یابد: ۱- بهداشت، ۲- توسعه فرهنگ، ۳- کمک به مستمندان، ۴- امور مذهبی، ۵- امور اجتماعی (روابط عمومی سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۸۲).

در دوره پهلوی، امور اوقافی تحت نظارت وزارت فرهنگ و هنر قرار داشت. اما پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، بنیاد پهلوی به بنیاد علوی تغییر نام داد و تحت نظارت بنیاد مستضعفان قرار گرفت.

پیامدهای سیاست حکومت پهلوی اول در حوزه وقف

وقف و موضوعات مربوط به آن سابقه‌ای طولانی در تاریخ بشر دارند و در میان تمامی ادیان و مذاهب، جایگاه خاصی داشته‌اند. در ایران، به ویژه از دوران اسلامی، با تغییرات حکومت‌ها، وضعیت وقف دچار تحولات زیادی گردید. پس از انقلاب مشروطه، وقف و امور اوقاف مورد توجه مجلس شورای ملی قرار گرفت و قانونی برای آن به تصویب رسید؛ اما این قانون در عمل کارکرد لازم را نداشت.

پهلوی اول در راستای اصلاحات خود در کشور، به موضوع وقف توجه خاصی داشت. وی برای کاهش قدرت روحانیون، تمرکز قدرت و کسب درآمد برای نوسازی، قوانینی در این زمینه به تصویب رساند که با همکاری مجلس شورای ملی انجام شد. براساس قانون اوقاف مصوب دی ۱۳۱۳ هجری شمسی، تصمیم‌گیری و دخل و تصرف در امور اوقاف به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه واگذار شد و طبق قانون اردیبهشت ۱۳۲۰ هجری شمسی، مجلس شورای ملی وزارت دارایی را رسماً مجاز به فروش موقوفات کرد (سجادی، ۱۳۹۳: ۷۰).

سیر چگونگی و تصویب قوانین اوقافی در دوره پهلوی اول

در این بخش، به بررسی تحولات قانون‌گذاری و بخشنامه‌های نهاد اوقاف در دوره رضاشاه پرداخته می‌شود. اولین قانون مربوط به نهاد اوقاف در تاریخ ۲۸ شعبان ۱۲۸۹ ق/ ۱۳۲۸ ش در مجلس شورای ملی تصویب شد که براساس آن، مسئولیت ادارات معارف در شهرستان‌ها به انجام امور مربوط به اوقاف نیز موظف گردید. این قانون اهمیت زیادی در تاریخ اوقاف داشت و در دوره پهلوی اول نیز تداوم یافت، زیرا قوانین مدنی در اردیبهشت ۱۳۰۷ هجری شمسی تصویب شد که شامل قوانین وقف نیز بود (حدادی منش و دیگران، ۱۳۹۶: ۶۲۳).

دولت برای کنترل بهتر تشکیلات ادارات معارف و اوقاف از سال ۱۳۰۷ هجری شمسی، ولایات را به هشت ناحیه تقسیم کرد: تهران، گیلان، آذربایجان، اکباتان، کرمان، فارس، اصفهان و خراسان (نوری، ۱۳۸۹: ۳۴) اما بعدها طبق دستور صادره از مقام وزارت پست، دوایر اوقاف مرکزی و اوقاف ولایات از تشکیلات اداره اوقاف حذف و امور مربوط به آن‌ها به اداره کل اوقاف واگذار شد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۰۶: ۳) در آذر ۱۳۰۷ هجری شمسی، وزارت معارف لایحه‌ای تهیه و تنظیم کرد تا برای نظارت کامل بر موقوفات

مملکتی و نحوه مخارج وجوه جمع‌آوری شده از عایدات موقوفات، به مجلس تقدیم شود. بر اساس این لایحه، موقوفات مملکتی به سه دسته تقسیم شد و برای هر یک مقرراتی تعیین گردید.^۱

در سال ۱۳۰۹ هجری شمسی، دولت مجدداً تلاش کرد تا نظارت خود بر اوقاف را تقویت کند و لایحه‌ای در این زمینه تنظیم نمود. براساس این لایحه، حق تولیت و اداره موقوفات بدون متولی مشخص، یا موقوفاتی که تولیت آن‌ها مورد نزاع یا در اختیار پادشاه باشد، به وزارت معارف واگذار می‌شد. همچنین وزارت معارف مجاز بود که موقوفات فاقد مصارف معین را به فروش برساند و درآمد حاصل از آن‌ها را به مصرفی متناسب با نظر واقف برساند (روزنامه اطلاعات، ۱۳۰۹: ۱). این لایحه به مجلس شورای ملی ارائه نشد و برای مطالعات بیشتر در انتظار تصویب باقی ماند (همان، ۱۳۰۹: ۳).

مهدی فرخ در خاطراتش بیان می‌کند که در سال ۱۳۰۹ هجری شمسی، رضاشاه او را احضار کرده و دستور داد که قانونی برای اداره امور اوقاف تهیه شود تا از عایدات آن برای افتتاح مدارس جدید و تربیت آموزگار استفاده شود. وی در پاسخ پیشنهاد کرد که نیازی به قانون جدید نیست، زیرا برخی موقوفات که مجهول‌المصرف هستند، می‌توانند برای تأسیس مدارس صرف شوند، اما مواردی که دارای وصیت‌های خاص هستند، از نظر شرعی مشکل‌ساز خواهد بود. رضاشاه پس از تأمل، دستور داد که فرخ به قم برود و با حاج شیخ عبدالکریم در این باره مشورت کند. شیخ عبدالکریم نیز استفاده از وجوه مجهول‌المصرف را بلامانع دانسته و درباره موقوفاتی که صاحب آن‌ها وصیت کرده بود، آن را خلاف شرع دانست (فرخ، بی‌تا: ۲۵۵-۲۵۶).

طبق گزارش روزنامه اطلاعات، در اردیبهشت ۱۳۱۱ هجری شمسی، وزارت معارف دوباره تلاش کرد تا لایحه‌ای برای اداره امور موقوفات تهیه و تقدیم کند. این لایحه ابتدا به هیئت‌وزرا ارسال شد تا مورد مطالعه قرار گیرد و سپس برای تأیید به وزارت مالیه فرستاده شد تا پس از موافقت آن، به مجلس شورای ملی ارائه شود (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۱: ۱-۲).

در سال ۱۳۱۱ هجری شمسی، وزارت معارف به اصلاح ساختار اداره امور اوقاف توجه نمود و تشکیلات جدیدی برای آن ایجاد کرد. این تشکیلات شامل اداره کل اوقاف، اداره محاسبات و تحقیق اوقاف بود که به بررسی عملکرد متصدیان و متولیان و همچنین نظارت بر عوائد و مخارج می‌پرداخت. در همین راستا، در سال ۱۳۱۲ هجری شمسی، وزارت معارف تأکید بیشتری بر انتخاب متصدیان از مرکز برای ولایات و نواحی با موقوفات مهم داشت و بودجه لازم برای این کار در نظر گرفته شد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۱: ۲).

در ۵ اردیبهشت ۱۳۱۲ هجری شمسی، موید احمدی در مجلس گزارش داد که رؤسای اوقاف از متولیان خواسته‌اند که گزارش جمع و خرج موقوفات را ارائه دهند و تأکید کرده است که باید قانون‌گذاری برای این امور انجام شود. پس از آن، وزارت معارف لایحه‌ای جدید تنظیم کرد و برای جلب نظر وزارت عدلیه آن را ارسال نمود. سرانجام در اول شهریور ۱۳۱۲ هجری شمسی، لایحه تکمیل قانون اوقاف که شامل ۱۲ ماده بود، به مجلس شورای ملی تقدیم شد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۱: ۳). اما این لایحه در جلسات مجلس مورد بحث قرار گرفت و به نتیجه نرسید (مشروح مذاکرات مجلس، دوره نهم، جلسات ۳۱ و ۳۲).

در ادامه، دولت برای پیگیری این موضوع، آقای فیوضات را به ریاست اداره اوقاف منصوب کرد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۲: ۱-۲). در نتیجه، در شهریور ۱۳۱۲ هجری شمسی، علی اصغر حکمت به وزارت معارف منصوب شد و دستور داد که لایحه قبلی از مجلس

پس گرفته شود تا لایحه جدیدی با مشورت نمایندگان تهیه و به مجلس ارائه گردد. لایحه جدید در ۳ دی ۱۳۱۳ هجری شمسی به تصویب مجلس رسید (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۲: ۳).

در دوره وزارت علی اصغر حکمت، در بهمن ۱۳۱۲ هجری شمسی، اساسنامه‌ای تحت عنوان «دستور اداری اوقاف» تهیه شد که هدف آن ایجاد نظارت دقیق بر موقوفات و جلوگیری از سوءاستفاده از آن‌ها بود. براساس این اساسنامه، باید صورت صحیحی از تمامی موقوفات تحصیل شده و بر اعمال متولیان و متصدیان موقوفات نظارت می‌شد. پیش از این اساسنامه، وظایف ادارات تابعه از طریق متحدالمال‌ها (بخشنامه‌ها) تعیین و ابلاغ می‌گردید. اساسنامه جدید در پنج فصل تنظیم شد و به تمامی ادارات اوقاف ارسال گردید. فصل اول آن به وظایف دفتری اختصاص داشت و شامل دفاتر مختلفی نظیر دفتر رقبات، دفتر موقوفات، دفتر رقبات متصرفی و دفتر صورت حساب تحصیل مدارک بود (حکمت، ۲۵۳۵: ۲۰۰).

در دفتر رقبات، دستورالعمل‌هایی برای ثبت موقوفات مشخص شده بود که شامل موارد زیر بود:

- ۱- اسامی رقبات موقوفه و محل وقوع آن‌ها
 - ۲- اسم واقف
 - ۳- مشخص کردن اینکه آیا متولی منصوب دارد یا خیر
 - ۴- تعیین ناظر بودن یا نبودن
 - ۵- مدارک وقف (از جمله وقف‌نامه، اجاره‌نامه، شهادت شهود و سایر امارات شرعی)
 - ۶- شرح مختصری از وضعیت فعلی رقبه از حیث عمران و سایر ویژگی‌ها
 - ۷- ملاحظات، که در آن اطلاعات مهم ثبت و یادداشت می‌شد (اسناد وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، ۱۳۱۲: ۱-۲).
- در ۳ دی ۱۳۱۳ هجری شمسی، قانون جدید اوقاف که شامل ده ماده بود، به تصویب مجلس شورای ملی رسید.

کنترل موقوفات توسط اداره اوقاف

یکی از اقدامات حکومت پهلوی اول در حوزه وقف، آشنا کردن متولیان و متصدیان موقوفات با قوانین و مقررات وضع شده توسط دولت و الزام آنان به تمکین از این قوانین بود. اداره کل اوقاف مسئول ثبت موقوفات و تهیه سواد از وقف‌نامه‌ها در مرکز شد و این وظیفه را به ادارات معارف در ایالات و ولایات واگذار کرد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۰۷: ۱) گزارشات موجود نشان می‌دهد که دست‌اندرکاران موقوفات در اداره اوقاف غالباً به صورت دلبخواهی عمل می‌کردند و علاوه بر ناآگاهی از قوانین حوزه وقف، نسبت به دخالت و نظارت دولت در امور اداری و مالی‌شان واکنش منفی نشان می‌دادند. حتی در راستای تنظیم دفاتر و وصول مطالبات اوقافی، گاهی از قوای انتظامی برای اجبار استفاده می‌شد. یکی از نمونه‌های دیگر از عدم آگاهی نسبت به قوانین، درخواست علامه حائری امام مسجد و مدرسه حاجی میرزبابا بار فروش از وزارت معارف و اوقاف برای ادامه تحصیل در مصر با استفاده از حق التدریس و حق التولیه موقوفات بود. در این راستا، اداره کل اوقاف اعلام کرد که اعزام برای تحصیل در خارج از کشور باید از طریق آزمون و مسابقه صورت گیرد و همچنین مخالف پرداخت حقوق به کسانی بود که از تدریس و تولیت موقوفه غایب بودند (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۳۷۱۷/۲۵۰: ۴۰۰ و ۴۰۳).

در سال ۱۳۱۲ ه.ش طبق دستور اداره کل اوقاف از معارف و اوقاف هر حوزه خواسته شد تا صورت صحیحی از کلیه موقوفات حوزه خود ارائه بدهند؛ که در این گزارش آمده است: «لازم است صورت صحیحی از کلیه موقوفات مأموریت خود که حاوی مطالب ذیل باشد تهیه نموده منتها تا آخر دیماه باین وزارتخانه ارسال دارید:

- ۱- اسامی رقبات موقوفه با رعایت حروف تهجی و تعیین اینکه کجا واقع است.
- ۲- اسم واقف
- ۳- تعیین متولی در صورت معلوم التولیه بودن در صورتیکه مجهول التولیه باشد تصریح شود.
- ۴- تعیین عواید سالیانه هر یک از رقبات موقوفه
- ۵- تعیین مصرف مطابق با وقفنامه در صورتیکه وقفنامه موجود باشد و اگر مجهول المصرف است تسریع شود.
- ۶- شرح وضعیت فعلی رقبات از حیث عمران و خرابی
- ۷- رقبات موقوفه دارای وقفنامه و مدارک وقفی است یا خیر و اصول اسناد نزدیکی است
- ۸- تقاضای ثبت بعمل آمده است یا خیر.
- ۹- تعیین موقوفاتی که بعنوان ملکیت تقاضای ثبت شده و تعیین اینکه موعد اعتراض گذشته است یا خیر.
- ۱۰- تعیین رقبات موقوفه‌ای که بعنوان مجهول المالك اعلان ثبت آن منتشر گردیده و توضیح علت عدم اقدام به ثبت از طرف متولی یا اداره اوقاف

۱۱- تعیین مبلغی که برای تعلیمات اعم از تعلیمات قدیمه و جدیده منظور شده

۱۲- تعیین مبلغی که برای امور صحی و مریضخانه‌ها منظور گردیده» (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۳۵۹۱/۲۵۰: ۴۱).

در سال ۱۳۱۲ ه.ش، طبق دستور اداره کل اوقاف از معارف و اوقاف هر حوزه خواسته شد تا صورت صحیحی از کلیه موقوفات خود ارائه دهند. گزارش ارسالی شامل مواردی چون اسامی رقبات موقوفه، مشخصات واقف، تعیین متولی، عواید سالیانه، وضعیت عمران رقبات، و تعیین موقوفاتی که دارای وقفنامه یا مدارک وقفی بودند، می‌شد (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۳۵۹۱/۲۵۰: ۴۱).

با تصویب قانون اوقاف در ۱۳۱۳ ه.ش و نظامنامه آن در ۱۳۱۴ ه.ش، اداره معارف و اوقاف نظارت‌ها و سختگیری‌ها را در رابطه با تنظیم بودجه رقبات موقوفات بیشتر کرد. به عنوان نمونه، در سال ۱۳۱۵ ه.ش، به آقای احمد صابری، متصدی موقوفه، اخطار داده شد تا نسبت به تنظیم بودجه رقبات موقوفات اقدام کند و صورت حساب عوائد و مخارج را با مدارک معتبر ارسال نماید، چرا که طبق تبصره ۱ از ماده ۲۳ نظامنامه، مدارک و اسناد لازم برای عوائد و مخارج باید موجود باشد (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۳۷۱۷/۲۵۰: ۳۲۸).

در راستای آگاهی هر چه بیشتر دولت از اجاره رقبات موقوفه و عواید هر یک از موقوفات اعلام نمود که رقبات هر موقوفه باید به صورت مزایده و با مشورت رئیس معارف و اوقاف اجاره داده شود که در این راستا می‌بایست مزایده‌ها به صورت آگهی در روزنامه‌ها یا از طرف اوقاف اعلام می‌شد از شرایط مهم که در مزایده‌ها توسط اداره اوقاف اعلام می‌شد موارد زیر بودند:

- ۱- مستأجر نباید از اجاره فعلی کمتر پرداخت کند.
- ۲- اقساط مال الاجاره را می‌بایست صریحاً معلوم می‌کرد.
- ۳- ضامن معتبر بایستی معرفی می‌نمود.
- ۴- مستأجر حق انتقال اجاره رقبات را بدون اجازه اداره اوقاف و متصدی نداشت.

۵- اداره اوقاف و متصدی در رد یا قبول هر یک از پیشنهادات مختار بودند (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۳۷۱۷/۲۵۰، ۳۸۸)

تأسیس مدارس مدرن و توسعه تعلیم و تربیت از عواید اوقاف

در راستای توجه به معارف، در مذاکرات مجلس شورای ملی که در روز شنبه ۱۲ فروردین ۱۳۰۶ ه.ش. در ارتباط با لایحه تعلیمات معارف برگزار شد، شریعت‌زاده ماده الحاقیه‌ای پیشنهاد کرد که وزارت معارف مجاز باشد از عایدات موقوفات مجهول المصرف و موقوفات راجع به مطلق خیرات، برای تأمین منابع ساختمان ابنیه و عمارات لازمه مدارس ابتدایی استفاده کند. این پیشنهاد با مخالفت‌هایی از جمله حاج شیخ بیات، سید یعقوب، و سید حسن مدرس مواجه شد و به نتیجه‌ای نرسید (مشروح مذاکرات مجلس، ۱۳۰۶: دوره ششم، جلسه ۷۹).

تبدیل به احسن موقوفات یکی دیگر از سیاست‌های راهبردی و مهم حکومت رضاشاه در حوزه وقف بود. این تبدیل می‌توانست به نفع امور عام‌المنفعه، اعم از جاده‌ها، پل‌ها و مدارس جدید صورت گیرد (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۸۲۴۹/۲۹۷، ۳۲). همچنین، طبق نظام‌نامه قانون اوقاف مصوب هیئت‌دولت در جلسه ۱۳ اردیبهشت ۱۳۱۴ ه.ش، مقرر گردید قسمتی از عواید حاصل از موقوفات مجهول المصرف، متعذر المصرف، و وقف‌های مربوط به میراث مطلقه، به مصرف موارد مختلفی مانند تأسیسات و امور عام‌المنفعه برسد:

۱- ساختمان دبستان‌ها صدی چهل

۲- خرید لوازم تحصیل و لباس شاگردان بی‌بضاعت صدی ده (بر طبق نظام‌نامه مخصوص)

۳- کمک به صحیه عمومی و امور عام‌المنفعه و شیر و خورشید سرخ صدی ۲۰

۴- کمک به تعلیمات عمومی صدی ده

۵- طبع کتب مفید صدی ده

۶- ذخیره برای مخارج غیر مترقبه صدی ده (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۴: ۲).

چهار مورد از شش مورد مصرفی عواید حاصله از اوقاف فوق‌الذکر به مقوله ساخت و تجهیز مدارس و توسعه تعلیمات عمومی اختصاص یافته است که نشان از اهمیت این مقوله برای حکومت وقت دارد. از لایه‌لای اسناد موجود، می‌توان موارد قابل توجهی از اهتمام حکومت پهلوی اول در اجرایی کردن نظام‌نامه فوق، به ویژه در حوزه تعلیم و تربیت نوین، یافت. یکی از اقدامات دیگر حکومت رضاشاه در این دوره تغییر کاربری تکایا و حسینیه‌ها برای توسعه و تأسیس مدارس نوین بوده است. در تمام مناطق کشور، شاهد این تغییرات بودیم که در برخی موارد تکایا تخریب و به جای آن مدارس جدید احداث می‌شد. این اقدامات نه تنها نشان‌دهنده توجه به مقوله آموزش، بلکه نمایانگر تغییرات بنیادین در رویکرد حکومت نسبت به توسعه فرهنگ و آموزش عمومی در کشور بود.

توسعه بیمارستان و بهداشت از عواید اوقاف

از جمله اقدامات دیگر رضاشاه، تأسیس بهداری و بیمارستان‌ها در سطح کشور بود. در دوره پهلوی اول، اصلاحات گسترده‌ای در حوزه بهداشت و درمان در ایران انجام شد و تبریز به عنوان یکی از شهرهای مهم کشور، از این تحولات بی‌نصیب نماند. در این دوران، موقوفات نقش مهمی در تأمین مالی و توسعه بیمارستان‌ها و مراکز بهداشتی ایفا کردند. عواید حاصل از موقوفات به ساخت و تجهیز

بیمارستان‌ها، ایجاد درمانگاه‌های عمومی و ارائه خدمات رایگان به اقشار کم‌درآمد اختصاص یافت. برخی از بیمارستان‌های شهر تبریز که در این دوره تأسیس یا توسعه یافتند، از حمایت‌های مالی واقفان و نهادهای دولتی بهره بردند. این اقدامات با هدف بهبود شرایط بهداشتی و کاهش بیماری‌های واگیردار صورت گرفت. همچنین، اصلاحات دولتی در زمینه مدیریت موقوفات، باعث شد که نظارت بیشتری بر هزینه‌کرد درآمدهای وقفی اعمال شود. دولت تلاش کرد با سازمان‌دهی این منابع، از سوءاستفاده‌های احتمالی جلوگیری کرده و آن‌ها را به سمت توسعه خدمات درمانی هدایت کند. به طور کلی، توسعه بیمارستان‌ها و خدمات بهداشتی در تبریز در عصر پهلوی، تحت تأثیر سرمایه‌گذاری‌های دولتی و استفاده از عواید موقوفات بود که نقش مهمی در ارتقای سطح سلامت عمومی ایفا کرد.

تأسیس مؤسسه وعظ و خطابه

این مؤسسه طبق فرمان رضاشاه و با تصویب شانزدهمین جلسه شورای دانشگاه تهران در ۳۰ مرداد ۱۳۱۴ ه.ش تأسیس گردید و از اول مهرماه ۱۳۱۵ ه.ش فعالیت رسمی خود را در ضمیمه دانشکده علوم «معقول و منقول» آغاز نمود. (کسانی، ۱۳۵۷: ۲۹). در این راستا، وزیر معارف و اوقاف در بخشنامه‌ای از اداره معارف و اوقاف خواست تا از وجوهی که از محل اوقاف و بابت حقوق و کمک خرج معلمان مدارس و اعانات مدارس ملی و هزینه تحصیل محصلین بی‌بضاعت و خرید کتب و غیره تعهد شده بود، از محل بودجه دولتی پرداخت کنند و منابع اوقاف (مجهول المصرف، معتذر المصرف و مبرات) برای مصارف مجالس وعظ و خطابه و تربیت اکابر اختصاص یابد (سازمان اسناد ملی سند شماره ۸۷۴۴/۲۹۷، ۲).

روضة خوانی و عزاداری

یکی از سیاست‌های دیگر رضاشاه تمرکز قدرت بر طلاب علوم دینی بود. براساس گزارشی از روزنامه اطلاعات آمده است که: «وزارت معارف و اوقاف هر سال اقدام به امتحانات طلاب علوم دینی می‌نمود و در این راستا وزارت معارف و اوقاف موفق بود و در سال ۱۳۱۲ ه.ش مشغول مقدمات برگزاری برای کلیه طلاب علوم دینی اعم از مشمول و غیرمشمول در ولایات شد» (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۲: ۲). همچنین، در سال ۱۳۱۹ ه.ش اداره آموزش عالی وزارت فرهنگ برای طلاب علوم دینی که بخواهند در دبیرستان‌ها به تحصیل بپردازند و همچنین چگونگی قبول طلاب علوم دینی در کلاس‌های دبیرستان‌ها، آیین‌نامه‌ای در این راستا را تصویب و به اجرا گذاشت (همان، ۱۳۱۹: ۱).

بازسازی آثار و ابنیه‌های تاریخی از عواید موقوفات

یکی از اهداف رضاشاه از عواید موقوفات بازسازی آثار و ابنیه تاریخی بوده است. با توجه به اسناد و شواهد مکرر در این راستا به نظر میرسد آثار و ابنیه‌های تاریخی در دوره حکومت قاجاریه از وضعیت خوبی برخوردار نبوده است. از جمله در این دوره از طریق عواید موقوفات آرامگاه بزرگانی همچون عمر خیام باباطاهر و مامونیه مورد بازسازی قرار گرفت (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۴: ۲). همچنین اماکن تاریخی طاق بستان در کرمانشاه مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع عتیق در اصفهان، مسجد جامع کبیر قزوین، بقعه شاهزاده حسین در همدان و گنبد امامزاده طاهر در ری از محل موقوفات مورد تعمیرات قرار گرفتند (همان، ۱۳۱۵: ۴). در این دوره در راستای

اهمیت دادن به ابنیه ها، وزارت معارف طی بخشنامه‌ای به کلیه ادارات معارف و اوقاف خواست تا صورتی از کلیه سراهای صفویه و سایر سراهای خیراتی که در حوزه هر اداره قرار دارد را با ذکر خصوصیات آن تهیه و به مرکز ارسال کنند (همان، ۱۳۱۵: ۴).

آثار تشکیلات ثبت اسناد بر موقوفات و اهداف رضاشاه

تشکیلات ثبت اسناد یکی از مشاغل پرسود برای علما و روحانیان بود. زمانی که رضاشاه به نوسازی وزارتخانه‌ها پرداخت، تشکیل ثبت اسناد و املاک را در دستور کار قرار داد تا این مسئولیت از دست علما و روحانیان خارج و به وکلای غیرروحانی سپرده شود (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۷۵). به موجب لایحه ثبت اجباری املاک، کلیه افراد مالک ملک موظف شدند که در صورت تأسیس اداره ثبت اسناد و املاک در هر منطقه، تقاضای ثبت املاک خود را ارائه دهند. در این راستا، تقاضای ثبت موقوفات به عهده متولی یا رئیس اوقاف محل گذاشته شد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۰۶: ۱). در سال ۱۳۱۱ ه.ش، که قانون جدید ثبت اسناد تصویب شد، اداره اوقاف در مواردی که درخواست ثبت داشت، مخارج ثبت مستقیماً از عایدات موقوفه وصول می‌شد. همچنین برای ثبت مساجد، اماکن متبرکه، مدارس قدیمه، تکایا و آب انبارهای عمومی، تقاضای ثبت از طرف متولی یا اداره اوقاف بدون اخذ حق‌الثبت و مخارج مقدماتی پذیرفته می‌شد (همان، ۱۳۱۱: ۳).

سازمان ثبت و اسناد املاک در سال ۱۳۰۹ ه.ش به طور رسمی تشکیل گردید. با پیدایش این سازمان، برخی از افراد و متولیان موقوفات اقدام به ثبت املاک موقوفه به نام خود کردند. در این خصوص، روزنامه اطلاعات در سال ۱۳۱۲ ه.ش گزارشی منتشر کرد که نشان می‌دهد مسئله ثبت املاک موقوفه توسط اشخاص و متولیان یکی از مسائل بغرنج و تا حدی سوءاستفاده از سوی متولیان بود. وزارت عدلیه اشاره کرده بود که برخی از افراد املاک موقوفه را به نام خود ثبت کردند و از این طریق املاک موقوفه را به حوزه مالکیت خود درآوردند. این عمل بیشتر در مورد موقوفات امامزاده‌ها، مساجد و تکایا انجام می‌شد. در این روند، سوءاستفاده‌هایی از عدم آگاهی مأموران و مردم نسبت به ماهیت موقوفات صورت می‌گرفت (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۲: ۱).

با تصویب قانون اوقاف در دی ۱۳۱۳ ه.ش و نظامنامه آن در اردیبهشت ۱۳۱۴ ه.ش، وزارت معارف در تمام نقاط کشور برای تکمیل احصائیه رقبات وقفی اقدامات بیشتری انجام داد. در این راستا، اداره کل ثبت طی بخشنامه‌ای به عموم ادارات ثبت در مرکز و ولایات دستور داد تا با ادارات اوقاف و نمایندگان آن اداره نهایت همکاری را در ارائه دفاتر مربوطه برای تهیه صورتی از رقبات داشته باشند (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۴: ۳).

در دی ۱۳۱۶ ه.ش، اداره کل ثبت اسناد طی بخشنامه‌ای به کلیه سر دفتران و ثبت‌ها ابلاغ کرد که هرگونه معامله راجع به املاک موقوفه باید با اطلاع و اجازه کتبی اداره اوقاف صورت گیرد. هر سردفتری که بدون رعایت این دستور اقدام به تنظیم سند معامله می‌کرد، فوراً معلق و تحت تعقیب اداری قرار می‌گرفت (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۶: ۴).

یکی از سیاست‌های دیگر حکومت رضاشاه فروش املاک وقفی بود. به موجب تصویب قانون اوقاف در سوم دی ۱۳۱۳ ه.ش، این اختیار به دولت داده شد تا املاک وقفی که در وضعیت خرابی یا در معرض خرابی قرار داشتند، به فروش برساند (حدادی منش و دیگران، ۱۳۹۶: ۶۷۳). براساس سند موجود در دفتر اداره املاک خالصه رضاشاه، املاکی که متولی داشتند و به دخل و خرج آن رسیدگی می‌شد، تبدیل به احسن شدند. در این راستا، متولی املاک وقفی با ارسال نامه‌ای به دربار درخواست کرد که عواید حاصل از فروش املاک موقوفه تا خرید املاک جدید، صرف امور عزاداری گردد.

رضاشاه با توجه به شناخت عمیق از قدرت و استحکام پایه‌های سلطنت، به خرید و تصاحب املاک پرداخت. او با توجه به پیشینه تاریخی ایران و رابطه ارباب رعیتی در آن، به این نتیجه رسید که تنها با قدرت نظامی نمی‌توان در کشوری با این ساختار اجتماعی دوام آورد. با تصرف و تصاحب زمین‌ها، از جمله املاک وقفی، درصدد افزایش قدرت خود برآمد تا سلطه بیشتری بر کشور و مردم داشته باشد (همان). سیاست رضاشاه در حوزه وقف به‌طور خاص با هدف تمرکز قدرت سیاسی در مرکز و از بین بردن قدرت روحانیون و مالکین املاک وقفی شکل گرفت. این املاک به‌طور عمده زیر نظر روحانیون و علما بودند و رضاشاه با تصویب قوانین جدید در این زمینه تلاش کرد تا تمامی امور کشور تحت نظارت حکومت مرکزی قرار گیرد. در همین راستا، مدارس قدیمی که به‌طور معمول توسط روحانیون اداره می‌شدند، به مدارس نوین تبدیل شدند (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۵۰/۸۵۴: ۷۸).

در اوایل حکومت رضاشاه، گزارش‌های متعددی از تظلم‌خواهی‌های مربوط به حیف و میل عواید موقوفات توسط متصدیان به دربار شاهنشاهی ارسال می‌شد. یکی از اهداف رضاشاه در این راستا پایان دادن به این تظلمات بود. به‌عنوان مثال، اداره کل اوقاف گزارشی ارائه کرد که نشان می‌دهد رضاشاه به منظور ایجاد تمرکز قدرت و کاهش نفوذ روحانیون، اقدام به تشکیل کلاس‌های آموزشی برای کارکنان اداره اوقاف کرد، که این اقدام موجب تقویت حکومت مرکزی و کاهش چشمگیر قدرت روحانیون شد (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۴: ۱).

برای ساماندهی بیشتر به امور موقوفات، در این دوره اقداماتی در جهت استخدام نیرو و تخصیص مبلغی از عواید اوقاف برای پرداخت حقوق کارکنان صورت گرفت (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۵۰/۵۰۵۴: ۱۴۲). از دیگر اقدامات رضاشاه ایجاد اداره ثبت اسناد و املاک بود که به‌وسیله آن موقوفاتی که مجهول‌التولیه بودند، به تصرف اداره اوقاف درآیند تا از عواید آن‌ها برای نوسازی کشور استفاده شود (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۵۰/۲۲۱۳: ۵۱).

به دلیل وجود کمبودها و مشکلات دولت رضاشاه در راستای نوسازی، موقوفات به عنوان یکی از راه‌حل‌های برون‌رفت از مشکلات کمبود بودجه برای دولت مطرح شد. دولت نیاز به توسعه تعلیم و تربیت، افزایش بیمارستان‌ها، ایجاد ساختمان‌های اداری، افزایش نیروی اداری و تأمین بودجه بیشتر برای این امور داشت. در همین راستا، رضاشاه در ابتدای رسیدن به قدرت، به احیا و شناسایی موقوفات در کشور پرداخت. او با تصویب قانون اوقاف در سال ۱۳۱۳ هـ.ش و نظامنامه آن در ۱۳۱۴ هـ.ش، رئیس معارف و اوقاف را مأمور کرد تا از طریق کنترل و احیای موقوفات، بر کلیه رقبات وقفی نظارت داشته باشد و متولیان را موظف کند که بودجه موقوفات را بر اساس ماده ۱۹ نظامنامه، هر ساله تنظیم و به اداره اوقاف تسلیم کنند (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۵۰/۸۵۴: ۴۳-۴۴).

با گسترش مدارس نوین، دولت برای تأمین کمک‌خرج تحصیلی دانش‌آموزان بی‌بضاعت از عواید موقوفات طبق نظامنامه اوقافی که در سال ۱۳۱۴ هـ.ش مصوب شد، مبالغی را به عنوان کمک تحصیلی برای جلوگیری از ترک تحصیل محصلین در نظر گرفت (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۵۰/۵۰۵۴: ۷ و ۱۵).

همچنین وزارت معارف و اوقاف از این عواید برای پرداخت کرایه خانه دبستان‌ها و خرید کتاب برای اطفال بی‌بضاعت استفاده می‌کرد (همان، ۹۲-۱۰۰). با وجود مشکلات مالی و عدم توانایی در پاسخگویی به تمام تقاضاهای کمک‌خرج تحصیلی، وزارت معارف و اوقاف قادر به پرداخت تمامی درخواست‌ها نبود و برای رفع این مشکل، حجره‌های مدارس قدیمه را با شرایطی خاص در اختیار دانشجویان قرار می‌داد تا در آن‌ها سکونت کرده و به تحصیل ادامه دهند (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۵۰/۴۸۷۰: ۱۱).

کاهش قدرت روحانیون

بعد از آنکه رضاشاه در سال ۱۳۰۴ ه.ش توانست به طور رسمی قدرت را به دست گیرد، اقدامات خود را در زمینه‌های مختلف آغاز کرد. یکی از ویژگی‌های مهم جامعه روحانیت در دوره‌های حکومت قاجاریه و پهلوی، قدرت و استقلال مالی آن‌ها از حکومت بود که این خود یکی از دلایل اصلی قدرت روحانیون به شمار می‌رفت. استقلال مالی روحانیون به دلیل حمایت مالی مردم از آن‌ها بود که بخش عمده‌ای از این حمایت‌ها به صورت وقف صورت می‌گرفت (تخشید، ۱۳۷۷: ۱۱۸-۱۱۹). در این زمینه، کلنل کاساکوفسکی در خاطرات خود می‌نویسد: «روحانیون بزرگ وضعشان طور دیگر بود. آنها عواید سرشاری از موقوفات داشتند و از شاه مستمری دریافت می‌کردند. در ضمن انجام معاملات بیع و شرعی اموالی را به تصرف در می‌آوردند و از املاک شخصی خود نیز درآمدهایی برداشت می‌کردند. روحانیون بزرگ در حقیقت از همان ملاکین بودند» (کاساکوفسکی، ۱۳۴۴: ۱۴).

در دوره رضاشاه، مراسم روضه‌خوانی و عزاداری کاهش یافت و عواید موقوفات به مصارف دیگری رسید. حتی در برخی موارد، زمین‌هایی که وقف برای عزاداری بودند، با هدف مسلوب‌المنفعه بودن به فروش رفتند. اما با این حال، بررسی اسناد و کتب نشان می‌دهد که مراسم عزاداری و روضه‌خوانی همچنان ادامه داشت. هدف اصلی رضاشاه از این اقدامات کاهش قدرت روحانیونی بود که به اطاعت از دولت مرکزی تن نمی‌دادند. (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۳۷۱۷/۲۵۰: ۳۳۹-۳۴۱).

در سال ۱۳۱۵ ه.ش، رضاشاه اقدام به تأسیس مؤسسه وعظ و خطابه کرد که یکی از فعالیت‌های سنتی روحانیون بود و در دوره‌های پیشین به دلیل تحولات سیاسی از اهمیت بیشتری برخوردار شده بود. این کار معمولاً از طریق نهادهایی مانند مسجد و منبر انجام می‌شد. رضاشاه هدف خود از ایجاد این مؤسسه را سواد ناکافی وعاظ و گمراه ساختن مردم می‌دانست، اما هدف واقعی او را می‌توان کاهش قدرت روحانیون و یکپارچه‌سازی آموزش‌ها تحت نظر حکومت دانست (روزنامه اطلاعات، ۱۳۱۵: ۱). رضاشاه پهلوی در دوره حکومت خود تلاش کرد تا ساختارهای سنتی، از جمله نظام وقف، را تحت کنترل دولت درآورد. در تبریز، مانند سایر شهرهای ایران، بسیاری از موقوفات که پیش‌تر تحت اداره متولیان و روحانیون بودند، به اداره اوقاف سپرده شدند. این اقدام در راستای کاهش نفوذ روحانیت و تمرکز منابع مالی در دست دولت انجام شد. بخش قابل توجهی از املاک وقفی یا مصادره و به مالکیت دولت درآمد یا برای اجرای طرح‌های شهری و عمرانی مورد استفاده قرار گرفت. برخی از این موقوفات به فروش رسیدند و درآمد حاصل از آن‌ها صرف پروژه‌های دولتی و برنامه‌های مدرن‌سازی شد. همچنین، دولت بر تخصیص عواید موقوفات نظارت بیشتری اعمال کرد و بخش‌هایی از این درآمدها را برای تأسیس مدارس جدید و توسعه زیرساخت‌های شهری به کار گرفت. این سیاست‌ها واکنش‌هایی را در میان متولیان وقف و علمای تبریز برانگیخت، اما با سرکوب اعتراضات و تثبیت قدرت حکومت مرکزی، روند کنترل دولتی بر اوقاف ادامه یافت.

توسعه آموزش و پرورش

با سیاست‌هایی که حکومت رضاشاه در حوزه وقف به آن دست زد، شاهد این امر هستیم که از طریق اراضی و عواید موقوفات نتایج مثبتی در راستای توسعه آموزش و پرورش در حوزه آذربایجان حاصل شد. وزارت معارف و اوقاف با رسیدگی به موقوفات مجهول‌المصرف در سال ۱۳۱۳ ه.ش موفق شد ماهیانه مبالغی را به عنوان کمک هزینه تحصیلی برای دو نفر از محصلین که در تهران مشغول به تحصیل بودند، پرداخت کند. (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۵۰۵۴/۲۵۰: ۱۳۶).

بر اثر این اقدامات، مدارس نوین افزایش یافت و مدارس قدیمی از نو بازسازی و رونق گرفتند، به طوری که در آنها محصلین زیادی از طریق عواید اوقافی به تحصیل پرداختند (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۸۵۴/۲۵۰، ۷۸).

حکومت همچنین در راستای توجه به معارف از متصدیان اوقاف مبالغی را به عنوان کمک به تعلیمات و معارف عمومی از موقوفات مجهول‌المصرف جمع‌آوری کرد و از سال ۱۳۱۸ هـ.ش این مبالغ به عنوان عواید عمومی محسوب شده و به خزانه عمومی تحویل داده شد (مشروح مذاکرات مجلس، دوره سیزدهم جلسه ۲۶).

در سال ۱۳۱۱ هـ.ش، اداره معارف با کمبود مدارس مواجه بود و در این راستا، مدرسه موقوفه قهاریه که پیش‌تر برای طلاب وقف شده بود، تصرف شد و در آن مدرسه شرافت اسکان یافت. این اقدام با مخالفت متولی و طلاب مواجه شد، اما نتیجه‌ای مثبتی برای آنها در بر نداشت (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۳۵۹۱/۲۵۰، ۹۹). با این حال، طی آماري که در سال تحصیلی ۱۳۱۹-۱۳۲۰ انجام شد، تعداد مدارس قدیمه به پنج مورد رسید و آماري از حضور طلاب در مدارس قدیمه برای تحصیل موجود نبود. به نظر می‌رسد که حکومت رضاشاه با خارج کردن موقوفات مدارس قدیمه و تبدیل آنها به مدارس نوین، ضربه سنگینی به قدرت روحانیون وارد آورد (وزارت فرهنگ، ۱۳۱۹-۱۳۲۰ و ۱۳۲۰-۱۳۲۱ و ۱۳۲۱-۱۳۲۲، ۶۷).

با سیاست‌هایی که رضاشاه در حوزه وقف به کار برد، قدرت دولت مرکزی افزایش یافت و این دولت توانست بر روحانیون که پیش از آن بر موقوفات نظارت می‌کردند، برتری یابد. همچنین، دولت مرکزی با استفاده از منابع درآمدی موقوفات، که حاصل اتخاذ قوانین سختگیرانه اوقافی بود، توانست کمبود بودجه‌ها را در راستای نوسازی کشور جبران کرده و قدرت خود را تقویت کند.

با پیگیری سیاست‌های رضاشاه، اداره کل اوقاف در سال ۱۳۱۵ هـ.ش برای ۲۶۳۲۸ موقوفه، اعم از رقبات مزروعی و غیرمزروعی، پرونده تنظیم کرد که معادل ۴۶۸۶ رقبه آن در تصرف وزارت معارف و اوقاف قرار داشت و باقی‌مانده تحت نظارت ادارات اوقاف اداره می‌شد. در سال ۱۳۱۶ هـ.ش، این تعداد به ۳۴۵۰۰ رقبه رسید که نزدیک به ۶۰۰۰ رقبه آن در تصرف اوقاف بود و باقی‌مانده با نظارت اوقاف اداره می‌شد (وزارت فرهنگ، ۱۳۱۵-۱۳۱۶ و ۱۳۱۶-۱۳۱۷، ۲۴).

با اقداماتی که رضاشاه در زمینه اوقاف انجام داد، از سال ۱۳۱۷ هـ.ش، موقوفات به طور ویژه‌ای در اختیار اوقاف قرار گرفت و درآمد حاصل از موقوفات در سال پایانی حکومت رضاشاه به یک میلیون تومان رسید. در حالی که یک سال قبل از تصویب قانون اوقاف، یعنی در سال ۱۳۱۲ هـ.ش، مجموع درآمدها حدود ۵۴۸۴۸۶۷۱۰ تومان بوده است (مشروح مذاکرات مجلس، دوره سیزدهم جلسه ۲۶). همچنین، وزارت معارف و اوقاف مبلغی را به عنوان مازاد عایدات از موقوفات متصرفی به مرکز ارسال می‌کرد که در زمینه‌های دیگر مورد استفاده قرار می‌گرفت (سازمان اسناد ملی سند شماره ۵۰۵۴/۲۵۰، ۱۴۵).

کاهش اراضی وقفی

در دوره رضاشاه با تصویب قوانین اوقافی، اگرچه عواید موقوفات در محل‌های مختلف به مصرف رسید، اما در راستای سیاست تبدیل به احسن موقوفات، رضا افشار طوس، رئیس اداره املاک اختصاصی رضاشاه، با فشار زیاد بسیاری از املاک موقوفه را از دست متصدیان خارج کرده و آنها را جزو املاک اختصاصی قرار داد. (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۳۷۱۷/۲۵۰، ۱۵). بیشترین املاک وقفی که توسط اداره املاک اختصاصی خریداری شد، زمین‌های خشکه‌زاری بودند، که این امر خود موجب کاهش اراضی وقفی و خارج شدن از وقفیت شده است.

در راستای نوسازی و توسعه شهری، بسیاری از املاک موقوفه در فرآیند عریض و طویل کردن خیابان‌های جدید، تخریب شدند. رضاشاه به روسای ولایات و ادارات دستور داده بود که در مسیر خیابان‌های جدیدالاحداث، مغازه‌های نوین ساخته شوند. در نتیجه، اداره اوقاف طی قراردادی با متصدیان موقوفات، اقدام به ساخت مغازه‌ها می‌کرد. در این فرآیند، برخی مغازه‌ها به نام متصدی موقوفه ثبت می‌شد و حتی در مواردی که متصدی از هزینه ساخت مغازه‌ها ناتوان بود، به همراه فرد دیگری مشترکاً اقدام به احداث آنها می‌کردند. این فرآیند منجر به کاهش اراضی وقفی و خدشه‌دار شدن نیت واقف می‌شد. پس از وقایع شهریور ۱۳۲۰ ه.ش، برخی از متنفذین و روحانیون از فرصت پیش‌آمده استفاده کرده و به تصرف و مداخله در موقوفات پرداختند. در این راستا، عواید موقوفات حیف و میل شد و در مواردی، چندین رقبه از املاک وقفی به تصرف خود درآوردند (سازمان اسناد ملی، سند شماره ۱۰/۳۷۱۷، ۱۳۵۰).

نتیجه‌گیری

وقف به عنوان یک سنت اجتماعی و اقتصادی مهم و یک عمل خیرخواهانه در بسیاری از جوامع بشری، از جمله ایران باستان، ریشه دارد. با ظهور اسلام و تأکیدات گسترده این دین بر موضوعاتی چون وقف، حبه و احسان، دامنه و تنوع موقوفات و کارکردهای آن به طور قابل توجهی افزایش یافت. در تاریخ ایران بعد از اسلام، روند وقف ادامه پیدا کرد، ولی تحت تأثیر عوامل مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، دچار تغییرات و فراز و فرودهای متعددی شد تا اینکه به دوران پهلوی رسید. سنت وقف در ایران بر اساس تعالیم اسلامی و به‌طور داوطلبانه و بدون هیچ اجباری، از دیرباز برای خدمت به مردم و جلب خشنودی پروردگار انجام می‌شده است. با گسترش فرهنگ اسلام و تأکیدات بزرگان دین بر اهمیت وقف، این فرهنگ در جامعه ایران رواج یافت و توجه افراد مختلف از جمله مرفهین، درباریان، خاندان‌های سلطنتی و دیگر طبقات جامعه را به خود جلب کرد. این سنت خداپسندانه نه تنها در تبریز، بلکه در سایر شهرها نیز گسترش یافت، به‌طوری‌که امروزه بسیاری از مدارس، مساجد، کاروانسراها، قیصریه‌ها، قنات‌ها و... باقی‌مانده‌اند که نشان‌دهنده اهمیت این فرهنگ است.

در دوران حکومت پهلوی، که به مدت نیم قرن در ایران برقرار بود، تلاش‌های زیادی برای مقابله با مذهب و تضعیف نهادهای مذهبی، از جمله نهاد وقف، صورت گرفت. در این راستا، اقداماتی همچون تأسیس سازمان اوقاف، فروش اراضی وقفی و اجرای اصلاحات ارضی انجام شد. این اقدامات موجب تغییراتی اساسی در میزان و کارکرد موقوفات و نحوه مصرف آن‌ها در مناطق مختلف کشور، از جمله شهر تبریز، گردید. این تحولات باعث شد که منابع موقوفات به‌طور چشمگیری از دایره استفاده‌های مذهبی و اجتماعی خارج شده و بیشتر به سمت پروژه‌های دولتی و نوسازی هدایت شوند.

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۴)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی.
- حدادی منش، مجید؛ حسینی، سید علی (۱۳۹۶)، قوانین و مقررات اوقافی، تهران، انتشارات سازمان اوقاف و امور خیریه.
- حکمت، علی اصغر (۲۵۳۵)، سی خاطره از عصر فرخنده پهلوی، بی‌جا، شرکت چاپ پارس.
- روابط عمومی سازمان اوقاف و امور خیریه، آشنایی با تشکیلات، وظایف و عملکرد، ۱۳۸۲.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۵۶)، مدارک تاریخی، تهران.

فرخ، سید مهدی (بی تا)، خاطرات سیاسی فرخ، به کوشش پرویز لوشانی، تهران، امیرکبیر.
کاساکوفسکی، و. آ. (۱۳۴۴)، خاطرات، ترجمه عباسقلی جلی، تهران، سیمرغ.
کسائی، نورالله (۱۳۵۷)، کارنامه دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، انتشارات دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

مقالات و اسناد

- سجادی، سید احمد (۱۳۹۳)، آثار اجتماعی وقف اسلامی در ایران وقف میراث جاویدان، ۲۲ (۸۵).
نوری، محمد (۱۳۸۹)، تحولات تاریخی و کارآمدی وقف در ایران (۱۳۵۸ تا ۱۳۷۰)، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۷۰.
تخشید، محمد رضا (۱۳۷۷)، اصلاحات و سیاست‌های نوگرایی رضاشاه و تأثیر آن بر قدرت و نفوذ روحانیون در ایران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، شماره ۴۰.
وزارت فرهنگ، ۱۳۱۹-۱۳۲۰ و ۱۳۲۰-۱۳۲۱ و ۱۳۲۱-۱۳۲۲، ۶۷.
اسناد وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، (۱۳۱۲).
سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۵۰/۳۵۹۱.
سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۵۰/۳۷۱۷.
سازمان اسناد ملی، سند شماره ۲۵۰/۳۷۱۷، ۱۰.
روزنامه اطلاعات، سال هفتم، شماره ۱۸۶۳، دوشنبه ۱۴ فروردین (۱۳۱۲).
روزنامه اطلاعات، سال سوم، شماره ۵۵۷، شنبه ۲۷ مرداد (۱۳۰۷).
روزنامه اطلاعات سال نهم، شماره ۲۴۸۸، دوشنبه ۲۹ اردیبهشت (۱۳۱۴).
روزنامه اطلاعات، سال هفتم، شماره ۱۹۰۲، شنبه ۱ مهر (۱۳۱۲).
روزنامه اطلاعات، سال دوازدهم، شماره ۳۳۸۵، چهارشنبه ۲۹ دی (۱۳۱۶).
مشروح مذاکرات مجلس، دوره نهم، جلسات ۳۱ و ۳۲.

